

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 271.222(470+571)-86

О.О. Роменський

ЧАС ТА ОБСТАВИНИ ВИНИКНЕННЯ РУСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В КОНТЕКСТІ МІСІОНЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЗАНТІЙЦІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стаття присвячена питанням утворення церковної організації на Русі у світлі історії візантійської місії. Досліджуються методика діяльності візантійських місіонерів й звичайна практика їхніх місій. Переглянуто проблеми хронології та характеру русько-візантійських відносин наприкінці X ст.

Ключові слова: Руська митрополія, церковна організація, візантійська місія, хрещення, хронологія.

Хрещення Русі, зазвичай, вважається найвищим досягненням візантійської місії в X ст.¹ Тим не менш, незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених різним аспектам місіонерства Східної Церкви², історія християнізації Східної Європи часто розглядається без урахування місіонерської теорії і практики, що склалася з перших століть існування імперії ромеїв. Такий ракурс вивчення не дозволяє порівняти окремих випадок навернення «росів» із загальними принципами та методикою роботи візантійських проповідників, які залишалися незмінними по відношенню до варварів протягом тривалого часу³. Хоча Корсунський похід київського князя Володимира Святославича тісно пов'язаний з організаційним і структурним оформленням Церкви на Русі, остаточним затвердженням у ній християнства, поширення візантійського релігійного і культурного впливу відбулося не завдяки силовому чи дипломатичному тискові Другого Риму, а, навпаки, результатом успішної зовнішньополітичної акції давньоруської еліти⁴. Русь увійшла в «Візантійське Співтовариство» у сфері духовності та культури, але залишалася далекою від політичного підпорядкування Константинополю⁵; візантійські богослов'я, література, архітектура, живопис залишалися еталонними для Києва⁶, що не заважало останньому вступати в конфронтацію з ромеями. Видається необхідним ще раз привернути увагу до проблеми структурного оформлення Церкви на Русі наприкінці X ст. у контексті історії візантійської місії і русько-візантійських відносин цього періоду.

Історики дискутують про те, коли на Русі з'явилася церковна організація, звідки вона була запозичена, якою була церковна ієрархія і структура, хто очолював Руську Церкву до 1037 р., коли Повість временних літ повідомляє про спорудження «митрополії руської» Св. Софії⁷. За поширеною версією церковної історіографії, Київська митрополія була утворена

відразу ж після хрещення киян у 988 р., а її ієрархія надіслана з Візантії⁸. Суперечності та умовчання джерел спонукали до обґрунтування інших гіпотез: утворення залежної від Константинополя митрополії лише до 996 р.⁹, підпорядкування болгарському Охридському патріархату (згодом архієпископії)¹⁰, залежності Церкви на Русі від Херсонського архієпископа¹¹ або навіть Антиохійського патріарха¹². Широке розповсюдження одержала точка зору, згідно з якою християнізація Русі та організація її Церкви, за уявленням візантійців, трапилася вже в IX ст.¹³ Своєрідним історіографічним реваншем «Німців від Папежа» виглядає теорія про прийняття князем Володимиром церковної ієрархії від Риму, прийнята і підтримана головним чином католицькими істориками¹⁴.

Найбільш достовірні дані про організаційну структуру Руської Церкви містяться в Списках епархій Константинопольського патріархату, де митрополія «Росії» («τῆ Ρωσίας», «τῷ Κυβέβῳ τῆς Ῥωσίας») вперше згадується в редакціях notiці 10 за класифікацією Ж. Дарузеса¹⁵. А. Поппе довів, що хронологія джерела дозволяє відносити появу нової митрополії на кінець X ст.¹⁶ Інформацію деяких дослідників про її присутність у списках з ім'ям імператора Лева VI¹⁷ не можна інтерпретувати як доказ більш раннього існування церковної організації, оскільки ці свідчення пояснюються пізнішими приписками до текстів¹⁸. Докладний список руських епархій домонгольської доби містить лише notiція 13, яка відноситься до часу правління візантійського василевса Мануїла I Комніна¹⁹. Повідомлення про прибуття на Русь митрополита Феофілакта Севастійського під час владарювання василевса Василя II зберіг трактат Пері μεταθέσεων («Про переміщення єпископів»), знаний у кількох редакціях²⁰. Найбільш ранні списки літописів нічого конкретного не говорять про первісну ієрархію Руської Церкви і не знають імен митрополитів до Феопемпта. Під 1039 р. згадується, що «священа бысть» церква Св. Богородиці митрополитом Феопемптом²¹. Останній відомий і у візантійських джерелах як учасник синоду 1039 р.²², був призначений Патріархом Алексієм Студитом не пізніше 1036 р.²³. Відтоді джерела надійно фіксують Київську митрополію в складі Константинопольського патріархату²⁴.

Подальша давньоруська традиція першими митрополитами називає Михаїла, Леона (Леонтія), Іоанна. Ім'я Михаїла вперше згадується в Церковному уставі князя Володимира²⁵, його вміщують першим у списках ієрархів Симеонівський літопис, звід 1493 р., Руський Хронограф 1512 р., Никонівський літопис²⁶ і Степенна книга²⁷; про пріоритет Леонтія свідчать деякі списки устава²⁸, Новгородський перший літопис молодшого зведення²⁹, Володимирський літописець, Новгородський другий³⁰ та четвертий³¹, Софійський перший³², Тверський³³, Воскресенський³⁴, Холмогорський літописи³⁵.

Сучасні дослідники рішуче заперечують історичність відомостей про Михаїла та Леона як перших ієрархів Руської Церкви. Вже М. І. Сухомлинов та О. С. Павлов вказали на те, що ім'я першого з них запозичено зі «Сповідання віри» Михаїла Синкелла, збереженого в «Ізборнику» 1073 р.

і в спотвореному вигляді вміщеному в літописі³⁶. На думку А. Поппе, ім'я Леона вперше з'явилось в одній з редакцій Церковного статуту Володимирова в XIII ст., а твір про опрісноки належить однойменному переяславському митрополитові 60-х – 70-х рр. XI ст.³⁷ Зусиллями Е. Онігманна, В. Лорана, В. Грюмеля і А. Поппе встановлено, що першим достеменно відомим у джерелах руським митрополитом став Феофілакт, переміщений з Севастії за часів правління Василя II³⁸. Точний час обіймання ним київської кафедри невідомий: він міг бути як попередником³⁹, так і наступником згаданого під 997 р. Севастійського митрополита Феодора, автора втраченої хроніки царювання Василя Порфірородного⁴⁰. Не можна бути повністю впевненим, що Феофілакт відправився на Русь відразу після її Хрещення: ієрарх міг зайняти вакантну митрополію у Києві в будь-який час до 1025 р. Слід зазначити, що зміна єпископом кафедри заборонялася канонічним правом (14 Апостольське правило⁴¹, 15 канон I Нікейського⁴², 5 канон Халкідонського собору⁴³ та ін) і кожен такий випадок повинен був мати особливе обґрунтування⁴⁴.

Всупереч укоріненій у ряді робіт думці про боротьбу християнського та язичницького угруповань у Києві⁴⁵, немає підстав вважати, що християни на Русі до її офіційного хрещення мали чітку організаційну структуру. Існування християнського культу серед варягів, храмів і священників не означало а ригорі утворення нової єпархії. Як контраргумент зазвичай посилаються на пасаж Окружного послання Патріарха Фотія (кінець 866 – початок 867 рр.)⁴⁶ і дані хроніки Продовжувача Феодана про відправлення до росів архієпископа в роки правління засновника Македонської династії Василя I і предстоятельства Патріарха Ігнатія (867-877 рр.)⁴⁷. У будь-якому випадку, діяльність архієпископа, напевно, обмежилася хрещенням вузької групи осіб, і християнізація верхівки росів не супроводжувалася структурним оформленням Церкви⁴⁸. Незважаючи на збережені у джерелах відомості про хрещення росів у IX ст., для візантійського історика X ст. Лева Диякона роси, як і раніше, видаються язичниками з набором характерних негативних характеристик⁴⁹. Це вже не покірний імперії народ, про що можна зробити висновок з буквального трактування енцикліки Фотія, котрий поставив себе «в ряд підданих і гостинних» (ἐν υλιῶων καὶ προξένων τάξιν)⁵⁰, а вороги, загроза навали яких на Константинополь спонукає сучасників до роздумів про Кінець Світу⁵¹. На думку О. П. Толочка, літописна стаття про Іллінську церкву в Києві «конец Пасынче беседы» є перекрученням відомостей про однойменний храм Константинополя⁵²; услід за О. М. Филипчуком він ототожнив хрещених росів договору 944 р. з представниками варязької придворної гвардії (βαλτιορένοι ῥώες), таґма (бойовий підрозділ) котрих згадується в «Книзі церемоній» Константина Багрянородного⁵³. Швидше за все, епізод з хрещенням росів був лише зовнішнім прийняттям ними християнської атрибутики з метою встановлення більш міцних і вигідних зв'язків з Візантією. Княгиня Ольга, охрестившись у Константинополі, також не отримала єпископа, на відміну від хрещених тоді ж, згідно з візантійським хроністом Іоанном

Скілицею, тюркських правителів⁵⁴. Відсутність на Русі вищого візантійського духовенства зробила можливими посольство Ольги до Оттона I в 959 р. і невдалу спробу призначення архієпископом Адалберта у 961 р.⁵⁵ Вчені відзначають, що тривала відсутність церковної організації притаманна для феномена «варязького християнства» країн Північної та Східної Європи, і в цьому відношенні Русь не є винятком⁵⁶.

Повідомлення Продовжувача Феофана в порівнянні з іншими візантійськими джерелами дозволяє, як видається, пролити світло не стільки на фактичні обставини Хрещення Русі, скільки на звичайну практику візантійських місій серед варварів. Після походу 860 р., «сповнені Божим гнівом», роси вирушили додому; «трохи пізніше досягло столиці їх посольство, благаючи зробити їх причетними Божого хрещення, що й здійснилося»⁵⁷. За словами Патріарха Фотія, народ «Рос» вже тоді «прийняв єпископа і пастиря» та став ретельно виконувати християнські обряди⁵⁸. У «Життєписі Василя» (V книзі хроніки Продовжувача Феофана, автором якої вважається Константин Багрянородний) про навернення росів йдеться більш детально, але ця заслуга приписується самому Василю I і старому супернику Фотія, Патріарху Ігнатію.

Імператор обдарував «найнеподоланніший та найбезбожніший» народ Рос подарунками: золотом, сріблом і шовковими тканинами, уклав з ними мирні договори і умовив прийняти архієпископа, рукоположеного Ігнатієм. Питання про віру вирішувалося на зборах, скликаних ватажком народу за участю старійшин, які більше за інших чинили спротив прийняттю християнства. Міркуючи про свою та християнську віру, роси звернулися до присланого архієрея, який простягнув їм Євангеліє, розповів про чудеса Спасителя і «роз'яснив про Божі чудотворення Старого Заповіту». Апеляція до Старого Заповіту, як не дивно, служила візантійцям улюбленим засобом пропаганди вчення Христа серед язичників⁵⁹. Прагматично налаштовані роси бажають дійсно упевнитися в істині і вимагають чуда: «Якщо самі не побачимо подібного, а особливо того, що розповідаєш ти про трьох отроків в печі, не повіримо тобі й не відкриємо вух промовам твоїм». Проповідник вирішив кинути Євангеліє у вогонь, і коли книга залишилася неушкодженою, варвари без сумнівів приступили до хрещення⁶⁰.

Аналогічну ситуацію проповіді християнства зустрічаємо в статті ПВЛ під 6494 (986) р. Візантійський «Філософ» спочатку спростовує вчення мусульман, західних християн та іудеїв, а потім починає довгий переказ старозаповітної історії. Князь байдуже слухає богословські розмірковування, його приваблює лише містична сторона справи, головним чином, питання, для чого знадобилося втілення і хресні страждання Христа. Володимир не слухає поради хреститися, вирішивши «Пожду еще мало»⁶¹. Пояснення цих, на перший погляд, загадкових слів, знаходиться в особливостях сприйняття пропонованого віровчення: новий Бог повинен ще довести, що він кращий від язичницьких ідолів, що стоять «на холму вне двора теремнаго»⁶², а його служитель – продемонструвати реальними справами надприродну силу пропонованого Бога⁶³.

Тексти джерел дозволяють прояснити питання про методи роботи візантійських місіонерів, загальний хід їх діяльності. Як правило, проповідь віровчення ведеться в поєднанні з дипломатичними зусиллями: дарами варварським правителям, укладенням з ними мирного договору, наданням охрещуваній верхівці пільг і привілеїв, іноді – візантійських придворних титулів і рангів. Варварську еліту приваблювали і шлюби з представниками знатних родин Романії, що неодноразово використовувалося в міжнародній політиці Другого Риму⁶⁴. Проповідники звертаються виключно до вищих верств суспільства, правителя та його оточення, які у разі успіху мають дати імпульс християнізації всієї країни⁶⁵. У процесі катехизації використовуються приклади з старозаповітної історії та посилення на чудеса, вчинені Ісусом під час Його земного життя, описи Вселенських соборів і короткий виклад історії Церкви, однак це не гарантує успіху місії. Згідно Житієм Св. Панкратія, місіонери використовували витяги з Св. Письма, сувої з зображеннями, «дві книги божественних таїнств, два Євангелія, два Апостола... два срібних дискосопотира», образ Ісуса Христа, ілюстрації зі Старого та Нового Заповітів⁶⁶. Перипетії русько-візантійських відносин в 987-989 рр. дають приклад застосування візантійської місіонерської методики на практиці.

За усталеною в історіографії точкою зору, похід війська русів у Південно-Західну Таврику в 989 р. став відповіддю Русі на порушення Візантією її договірних (матримоніальних) зобов'язань⁶⁷. До виняткового кроку – згоди одружити власну сестру, порфірородну Анну, з «архонтом росів» Володимиром – візантійського василевса Василія II, що формально поділяв владу з молодшим братом Константином VIII, змусили надзвичайно складні внутрішньополітичні обставини, що загрожували самому існуванню Македонської династії. В лютому 987 р. досвідчений полководець Варда Склір (колишній домашник схол Сходу, нещодавно випущений із ув'язнення в Багдаді) проголосив себе автократом ромеїв у Малатії⁶⁸. Інший Варда – Фока, представник могутнього роду малоазійської знаті, небіж імператора Никифора II, уславленого у війнах з арабами – одягнув пурпурні сандалії трохи згодом, 15 серпня⁶⁹ або 14 вересня того ж року⁷⁰. В хвилину небезпеки Василій II був готовий віддати багрянородну принцесу варвару Володимиру, але, як тільки військо бунтівника Варди Фоки було розгромлене з допомогою збройної сили «руського корпусу», заслабував на пам'ять, змусивши руського князя нагадати про обіцяне з допомогою захоплення Херсону.

Підставою для такої інтерпретації стало ототожнення «вогняних стовпів» «Історії» Лева Диякона⁷¹ з «подобою вогняного стовпа» в Каїрі, згаданим у хроніці Ях'ї Антиохійського⁷², та твердження, що комета 989 р. («зірка» Лева Диякона) вказувала на майбутнє захоплення Херсона⁷³; додатковим аргументом став хронологічний перелік «Пам'яті і похвали» Іакова Мніха, котрий відносить захоплення Корсуна «на третє літо» після хрещення Володимира⁷⁴. Проте немає жодних прямих вказівок джерел, які б вказували на захоплення цього візантійського міста вже після від-

правління руського війська на допомогу Василію II та Константину VIII. Джерела мовчать і про порушення умов угоди з боку візантійців, навпаки, візантійські (Скіліца й Зонара)⁷⁵ та арабські (Ях'я, Шуджа ар-Рудраварі)⁷⁶ автори суголосні у тому, що саме споріднення порфірородних василевсів з архонтом росів («царем русів») стало визначальним фактором у отриманні збройних послуг варварів.

Власну концепцію щодо хронології та характеру русько-візантійських відносин цього часу запропонував видатний польський медієвіст Анджей Поппе. В його баченні Херсон долучився до прихильників Варди Фоки в ході апостасію 987-989 рр., і Володимир таким чином допомагав правлячим василевсам, караючи бунтівне місто⁷⁷. В цей час князь був уже охрещений та одружений з Анною, оскільки, на думку історика, переговори про їх шлюб розпочалися, щойно стало відомо про заколот Скліра, найпізніше, після повідомлення про зраду Варди Фоки в травні-червні 987 р.; в жовтні-листопаді 987 р. посольство Володимира вже сватало візантійську царівну⁷⁸.

Однак джерела не свідчать про те, що переговори з «царем русів» почалися вже в 987 р., як тільки Варда Склір (і пізніше Варда Фока) рушили на захоплення імператорської влади. Очевидно, що звернення до ворога було з боку Василія II крайнім заходом, вдатися до якого він зважився лише зазнавши поразки від суперника, підтриманого суспільством та армією⁷⁹. Ймовірно, стимулом для відправлення посольства ромеїв на Русь стало наближення сил Варди Фоки до Хрисополя у безпосередній близькості від столиці імперії. Посланці василевсів мали на меті не лише домогтися збройної допомоги русів, а й охрестити їх князя та його оточення. Не є випадковим і застереження Ях'ї про те, що на момент переговорів руси були ворогами Василія II. На нашу думку, це може бути натяком на військові дії між Руссю та Візантією – Корсунський похід київського князя. Видається, що війна русів у Тавриці завершилася не пізніше літа 988 р., і саме тоді візантійські дипломати спробували досягти того, що не вдалося воякам.

Цілком можливо, що спроби повернути до християнства Володимира та окремих осіб знаті росів здійснювалися ще до походу на Корсунь і його взяття в 988 р. Проте візантійські проповідники не змогли досягти вражаючих успіхів, найбільшим їх досягненням можна вважати оглашення князя, вірогідно, аналогічне з *prima signatio* скандинавських конунгів⁸⁰. Домогтися хрещення правителя і його дружини, а тим більше офіційного запровадження християнства як державної релігії, їм не вдалося. Ситуація змінилася після захоплення Корсуня, увінчаного укладенням мирного договору Русі з Візантією. Реконструкція умов цієї угоди, текст якої втрачено, можлива, виходячи з даних візантійських і арабських наративів⁸¹. У договорі обумовлювалися не тільки умови надання військової підтримки василевсам Македонської династії в обмін на шлюб з їх сестрою, а й питання християнізації східнослов'янської держави. За словами Ях'ї Антиохійського, саме візантійська сторона наполягла на хрещенні не лише

князя, але й всієї його країни, а його нова дружина, Анна, «побудувала багато церков у країні русів». При цьому вище духовенство («митрополити і єпископи») прибуло лише «згодом» і, таким чином, не приймало участі у хрещенні киян⁸².

Згадуючи серед учасників хрещення киян Анастаса, «курсунських і царичиних попів», ПВЛ мовчить про присутність предстоятеля новоствореної Церкви⁸³. Можливо, вищі духовні ієрархи все ж були присутні у свиті Анни і, таким чином, брали участь в акті хрещення. Є підстави вважати, що Херсонський архієпископ виконував місіонерські функції на Русі, як, відповідно до джерел, він діяв у Хазарії. У 68 листі Патріарха Миколая Містика до стратига Херсона Іоанна Воги повідомляється про доручення Херсонському архієпископу відправитися в Хазарію і чинити там треби на прохання хазарського посольства; 106 лист (до архієпископа Херсона) містить прохання Патріарха взяти на себе піклування про порятунк охрещених, обрати їм гідного архієрея і послати в Константинополь для хіротонії⁸⁴. У той же час дозволимо собі не погодитися з гіпотезою Н. І. Мілютенко про те, що Володимир від початку планував зробити Херсон релігійним центром Русі, включивши його до складу своїх володінь⁸⁵ – у джерелах немає ні слова про такі наміри і тим більше їх реалізацію.

Станом на 996 р. єпископат на Русі вже був встановлений (про єпископів згадує стаття ПВЛ під цим роком)⁸⁶, але більш точно визначити час його появи неможливо. Ймовірно, хіротонію руської ієрархії проводив ще Миколай Хрісовєрг, роком смерті якого називають 991 або 996 р.⁸⁷ Гіпотези деяких вчених про похід на Корсунь з навмисною метою домогтися утвердження або незалежності церковної ієрархії на Русі повторюють відомості давньоруської агіографії про задум Володимира «обрести учителя»⁸⁸, їх не можна вважати достатньо обґрунтованими⁸⁹.

Після завершення походу на Корсунь Володимир забрав з міста трофеї: частину мощей Св. Климента, Папи Римського, і Фіва, а також «сосуды церковные и иконы» разом з язичницькими двома «капищами» і чотирма «коньми медяными», які були поміщені пізніше за Десятинною церквою⁹⁰. З Анною в Київ відправилося херсонське і константинопольське духовенство, причому вихідці із Корсуня зайняли важливі церковні пости. Зокрема, Анастасові Корсунянину, котрий, за літописом, відіграв видатну роль в перемозі Володимира, той доручає Десятинну церкву⁹¹. Статус самого Анастаса при цьому незрозумілий: він міг бути церковним старостою, економіом⁹² або пресвітером, за словами пізніх українських літописів⁹³. Одна з редакцій Поширеного виду Життя Володимира надає Корсунянину навіть єпископський сан⁹⁴. Постійні згадки ПВЛ про Анастаса в контексті церковних справ при Володимирі примушують з долею обережності все ж припускати, що він – духовна особа. Іншим яскравим представником «курсунських попів» можна вважати Іоакима, єпископа Новгородського⁹⁵.

Кульмінацією релігійної реформи, розпочатої з хрещення киян у 988 р., стало спорудження церкви Богородиці (989-996 рр.,⁹⁶ закладена в 995 р. згідно з «Пам'яттю і похвалою»⁹⁷). Побудована вона була «мас-

терами от грек», доручена Анастасу і «корсунським попам», там же знаходилися всі церковні трофеї і мощі Св. Климента; на потреби молодой Руської Церкви, насамперед головного храму, встановлювалася десятина. Десятинна церква, ймовірно, присвячена Успінню Богородиці, спочатку замислювалася як княжий домовий храм і усипальниця. Саме тут будуть розташовані саркофаги Анії (пом. 1011 р.) і Володимира (15.07.1015 р.)⁹⁸. Митрополитим храмом за часів правління Хрестителя Русі, ймовірно, став Софійський собор⁹⁹, який постраждав від пожежі, за відомостями саксонського хроніста Тітмара Мерзебурзького, в 1017 р.¹⁰⁰

З моменту свого заснування Руська Церква, як видається, знаходилася безпосередньо в складі канонічної території Константинопольського патріархату. Включення Русі в сферу церковної юрисдикції Константинополя було неминучим наслідком компромісу правлячих еліт Русі та Візантії в ході укладання військово-політичного та династичного союзу в 988 р. Саме Візантія наприкінці X ст., як і надалі, визначила кандидата для заняття митрополичої кафедри, яка була створена між 988-996 рр. Створення митрополії «Росії» стало першим кроком до остаточного затвердження у Східній Європі християнства в його ортодоксальному візантійському варіанті.

Примітки

1. Gregory T. E., Sevchenko I. Missions // Oxford Dictionary of Byzantium. – New York, 1991. – Vol. 2. – P. 1381; Мальшевский И. И. Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской Духовной Академии 14 июля 1888 г. по случаю исполнившегося 900-летия со времени крещения России/И.И. Мальшевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1888. – Т. 2. – № 8 (август). – С. 756-758.
2. Beck H.-G. Christliche Mission und politische propaganda im byzantinischen Reich // Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. – 1967. – Vol. 14. – P. 649-674; Dvornik F. Missions of the Greek and Western Churches in the East during the Middle Ages // XIII International congress of Historical Sciences. – Moscow, 1970. – Т. 4. – С. 181-201; Eodem. Byzantine Missions among the Slavs. – New Brunswick, 1970; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. – New York, Washington, 1971. – P. 83-97, 173-201; Eodem. Byzantium and the Slavs. – New York, Crestwood, 1994. – P. 243-258; Sevchenko I. Byzantium and the Slavs // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 8. – P. 289-303; Sevchenko I. Religious Missions Seems from Byzantium // Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol. 12/13. – P. 7-27; Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії // І.Шевченко // Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 11-27; Gregory T. E., Sevchenko I. Missions. – P. 1380-1381; Иванов С. А. Византийское миссионерство. – М., 2003.
3. Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії. – С. 27.
4. Porpe A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986-89 // Dumbarton Oaks Papers. – 1976. – Vol. 30. – P. 244.
5. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. – P. 180-201; Оболенский Д. Д. Византийское содружество. – М., 1998. – С. 192-214; Головки О. Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth націй // Д.Д. Оболенский / О.Б. Головки // Східний світ.

- 2003. – № 1. – С. 44-59; Його ж. Входження Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII-XI ст.) // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011. – С. 241-248.
6. Аверинцев С. С. На перекрестке культурных традиций // Аверинцев С. С. Другой Рим: избранные статьи. – СПб., 2005. – С. 17-18; Ševčenko I. Byzantium and Slavs in Letters and Culture. – Cambridge, 1991. – P. 164.
7. Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 102.
8. Филарет Гумилевский. История Русской Церкви. – Харьков, 1849. – Т. 1. – С. 20-29; Амвросий. История российской иерархии. – К., 1827. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 1-5; Муравьев А. Н. История российской Церкви. – СПб., 1845. – С. 11-23; Макарий. История Русской Церкви. – СПб., 1857. – Т. 1. – С. 17-22.
9. Шапов Я. Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н.Шапов. – М., 1989. – С. 28; Головка О. Б. Вхождение Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII-XI ст.) – С. 248; Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси / Н.И. Милютенко. – СПб., 2008. – С. 326-328.
10. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Древней Руси / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – С. 27-30; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В.Карташев. – М., 1991. – Т. 1. – С. 119-120.
11. Барсов Т. В. Константинопольский патриарх и его власть над Русскою церковью / Т.В. Барсов. – СПб., 1878. – С. 354-356.
12. Ульянов О. Г. Рождение Царства Русского / О.Г. Ульянов // Вертикаль власти. – 2003. – май. – С. 52-56.
13. Vlasto A. The Entry of the Slavs into Christendom. – Cambridge, 1970. – P. 260; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В.М. Зубарь, Ю.В. Павленко. – К., 1988. – С. 170; Бибиков М. В. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси / М.В. Бибиков. – М., 2004. – Т. 1. – С. 60.
14. Baumgarten N. A. Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. – 1932. – Vol. 27. – P. 68-70; Jugie M. Les origines romaines de l'Eglise russe // *Echos d'Orient*. – 1937. – Т. 36. – P. 257-270; Eodem. Le schisme byzantin. – Paris, 1941. – P. 22.
15. Darrouzes J. Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. – Paris, 1981. – P. 333; 57, 681; Ibid. – P. 335; 59, 701.
16. Poppe A. The Original Status of the Old Russian Church // *Acta Poloniae Historica*. – 1979. – Vol. 39. – P. 20-26.
17. Лебедев Л. Крещение Руси / Л. Лебедев. – М., 2003. – С. 169-170; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / [За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича]. – Львів, 2011. – С. 317.
18. Васильевский В. Г. Хожение апостола Андрея в стране мирмидонян / В.Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 216.
19. Darrouzes J. Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. – P. 367; Назаренко А. В. Территориально-политическая организация государства и епархиальная структура Церкви в Древней Руси // Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне. – М., 2009. – С. 185-186.

20. Nicephorus Callistus. *Historia ecclesiastica* // *Patrologia graeca*. – 1865. – Т. 146. – Col. 1196; Honigmann E. *Studies in Slavic Church History: IV. Theophylactos, the First Metropolitan of Russia?* // *Byzantion*. – 1944/45. – Vol. 17. – P. 148 – 158; Grumel V. *Chronologie patriarchale au Xe siecle* // *Revue des etudes byzantines*. – 1964. – № 22. – P. 51-54; Poppe A. *The Political Background to the Baptism of Rus*. – P. 204-206.
21. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 153 – 154.
22. Laurent V. *Aux origines de l'Église russe: l'établissement de la hierarchie byzantine* // *Echos d'Orience*. – 1939. – Т. 38. – P. 287-288; Honigmann E. *Studies in Slavic Church History*. – P. 128-130; Grumel V. *Chronologie patriarchale au Xe siecle*. – P. 51.
23. Поппэ А. Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря / А. Поппэ. – К., 2011. – С. 33-34.
24. Поппэ А. Митрополиты и князья Киевской Руси // Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237)*. – СПб., 1996. – С. 449-456.
25. Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных // *Древнерусские княжеские уставы*. – М., 1976. – С. 15-16, 19, 21, 42, 46, 54.
26. Никоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 57.
27. Книга степенная царского родословия // ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 21. – Ч. 1. – С. 102.
28. Устав князя Владимира... – С. 18, 22, 30, 37.
29. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 473.
30. Новгородская вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1879. – Т. 3. – С. 1.
31. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Л., 1929. – Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 3. – С. 624.
32. Софийская первая летопись // ПСРЛ. – Л., 1925. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 72.
33. Тверская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1863. – Т. 15. – С. 114.
34. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 313.
35. Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Л., 1977. – Т. 33. – С. 28-29.
36. Сухомлинов М. И. О древней русской летописи как памятнике литературном / М.И. Сухомлинов. – СПб., 1856. – С. 65-68; Павлов А. С. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином // *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. – 1896. – Кн. 11. – Отд. 2. – С. 22-23; Лебединцев П. Г. *Примечания к «Догадке» Павлова* // Там же. – С. 29-32.
37. Poppe A. *Le traite des azymes Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἑν Ρωσία Πρεσθάβας: quand, où et par qui a-t-il été écrit?* // *Byzantion*. – 1965. – Т. 35. – P. 504-527; Поппэ А. *Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI ст.* // *Византийский временник*. – 1968. – Т. 29. – С. 95-104; Он же. *Митрополиты и князья Киевской Руси*. – С. 448.
38. Laurent V. *Aux origines de l'Église russe: l'établissement de la hierarchie byzantine* // *Echos d'Orience*. – 1939. – Т. 38. – P. 292-294; Honigmann E. *Studies in Slavic Church History. IV. Theophylactos...* – P. 148-158; Grumel V. *Chronologie patriarchale...* – P. 51-55; Poppe A. *The Political Background to the Baptism of Rus*. – P. 204-205.

39. Laurent V. Op. cit. – P. 292; Honigmann E. Studies in Slavic Church History. – P. 158; Gregoire H., Orgels P. La chronologie de Nicolas II Chrysoberges // Byzantion. – 1954. – Т. 24. – P. 172.
40. Grumel V. Chronologie patriarchale... – P. 53-54.
41. Бенешевич В. Н. Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкований / В.Н. Бенешевич. – СПб., 1906. – Т. 1. – С. 64.
42. Там же. – С. 90.
43. Там же. – С. 115.
44. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях / А.В. Назаренко. – М., 2001. – С. 321-322.
45. Мошин В. А. Христианство в России до Св. Владимира / В.А. Мошин // Владимирский сборник. – Белград, 1938 – С. 18; Полонская Н. П. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира / Н.П.Полонская // Журнал министерства народного просвещения. – 1917. – Вып. 71. – С. 33-80; Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М.Чубатий. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – С. 183-191; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М.Ю.Брайчевский. – К., 1989. – С. 92-123; Кузьмин А. Г. Падение Перуна / А.Г.Кузьмин. – М., 1988. – С. 6-10.
46. Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П.В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г. – М., 2003. – С. 27.
47. Theophanes Continuatus. Chronographia / [Ex recognitione I. Bekkeri] // Corpus scriptorum historiae byzantinae (далі CSHB). – Bonnae, 1838. – P. 196; Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / [Изд. подготовил Я. Н. Любарский]. – СПб., 1992. – С. 84; Древняя Русь в свете зарубежных источников / [М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.] – М., 2003. – С. 103.
48. Головки О. Б. Входження Русі до Pax Christiana Orthodoxa. – С. 239.
49. См.: Leonis Diaconi Caloensis Historiae lib. V, cap. 1 / [e rec. C. B. Hasi] // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1828. – Pars 11. –P. 77; Ibidem, cap. VI, 10. – P. 105.
50. Photii epistolae // Patrologia graeca. – 1860. – Т. 102. – Col. 736-737; Кузенков П. В. Указ. соч. – С. 80.
51. Pseudo-Codini origines continens // Scriptores originum Constantinopolitarum / [ed. Th. Preger]. – Leipzig, 1907. – Fasc. 2. – P. 176; Podskalsky G. Byzantinische Reicheschatologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Grossreichen (Daniel 2 und 7) und dem tausendjährigen Friedensreiche (Apok. 20) Eine motivgeschichtliche Untersuchung. – Munchen, 1972. – S. 90-98; Magdalino P. The Year 1000 in Byzantium // Byzantium in the year 1000 / [ed. by P. Magdalino]. – Leiden; Boston, 2003. – P. 241-245; Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus. – P. 215-218.
52. Tolochko A. P. Varangian Christianity in 10th century Rus' // Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks / [ed. by Ildar Garipzanov and Oleksiy Tolochko]. – К., 2011. – P. 65-67.
53. Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae II, 15 // CSHB. – Bonnae, 1829. – Vol. 1. – P. 579; Филипчук О. М. Русі серед «військ народів» у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». – Чернівці, 2010. – С. 9.

54. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 239; Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1992. – Vol. 46. – P. 273-275.
55. Reginonis abbatiss Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi / rec. F. Kurze // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum* (далі MGH SS rer. Germ.). – Hannoverae, 1890. – Т. 50. – P. 169-172; *Die Annales Quedlinburgenses / Herausgegeben von Martina Giese // MGH SS rer. Germ.* 72. – Hannover, 2004. – S. 469; *Annales Hildesheimenses / Contulit G. Waitz // MGH SS rer. Germ.* – Hannoverae, 1878. – P. 21-22; *Annales Altahenses maiores / Ex recens. W. de Giesebrecht et E. L. B. ab Oefele // MGH SS rer. Germ.* – Hannoverae, 1891. – P. 9-10; *Lamperti monachi Hersfeldensis annales / recognovit O. Holder-Egger // MGH SS rer. Germ.* – Hannoverae et Lipsiae, 1894. – P. 38.
56. Garipzanov I, Tolochko O. Introduction... – P. 13-14.
57. Theophanes Continuatus. Chronographia / Ex recognitione I. Bekkeri // *CSHB*. – Bonnae, 1838. – P. 196.
58. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси. – С. 73-75.
59. Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії. – С. 22-24.
60. Theophanes Continuatus. Chronographia. – P. 343-344; Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / [Изд. подготовил Я. Н. Любарский]. – СПб., 1992. – С. 142-143.
61. Лаврентьевская летопись. – Стб. 106.
62. Там же. – Стб. 79.
63. Роменский А. А. Тауматургия в «Повести о крещении Владимира» / А.А. Роменский // *Древности-2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*. – 2012. – Вып. 11. – С. 78.
64. Острогорский Г. А. Владимир Святой и Византия / Г.А. Острогорский // *Владимирский сборник*. – Белград, 1938. – С. 34-37; Sevchenko I. Religious Missions Seems from Byzantium. – P. 16 – 17; Shepard J. Marriages towards the Millennium // *Byzantium in the year 1000 / [ed. by P. Magdalino]*. – Leiden; Boston; 2003. – P. 1-4.
65. Sevchenko I. Religious Missions Seems from Byzantium. – P. 16; Gregory T. E., Sevchenko I. Missions // *ODB*. – New York, 1991. – Vol. 2. – P. 1381.
66. Sevchenko I. Religious Missions Seems from Byzantium. – P. 22; Иванов С. А. Византийское миссионерство. – С. 314-315; Петрухин В. Я. Русь и «вси языци» – М., 2011. – С. 162-163.
67. Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. II. К истории 976 – 988 гг // В. Г. Васильевский. Труды. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 100-101; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // *Записки Императорской академии наук*. – 1883. – Т. 44. Приложение № 1. – С. 214-215; Успенский Ф. И. Рец. на кн.: Император Василий Болгаробойца. – С. 314; Он же. История Византийской империи. Период Македонской династии (867 – 1057). – М., 1997. – С. 412-413; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 360-363; Ostrogorsky G. *Geschichte des Byzantinischen Staates*. – Munchen, 1963. – S. 252; Литаурин Г. Г. Византия и Русь в IX-X вв. // *История Византии*. – М., 1967. – Т. 2. – С. 235 – 236; Obolensky D.

- Byzantium and the Slavs – Crestwood, New York, 1994. – P. 61 – 62; Eodem. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453. – New York; Washington, 1971. – P. 195; Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton; Toronto, 2009. – P. 49; Милотенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб., 2008. – С. 60; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана та Л. В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 328 – 335.
68. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 21-22.
69. Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum / [rec. J. Thurn] // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 332.
70. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23.
71. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / [E rec. C. V. Nasil] // CSNB. – Bonnae, 1828. – Pars 11. – P. 175-176.
72. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 28-29.
73. Васильевский В. Г. К истории 976-988 гг. – С. 99-100; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 215.
74. Зимин А. А. «Память и похвала» Иакова мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку/ А.А.Зимин // Краткие сообщения института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 72-73.
75. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum / recens. I. Thurn // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 336; Ioannis Zonarae epitomae historiarum / [ex recens. Mauricii Pinderi] // CSNB. – Bonnae, 1897. – Т. 3. – P. 552-553.
76. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23-25; Кримський А. Ю. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь/ А.Ю. Кримський, Т. Козма. – К., 1927. – С. 13-14.
77. Порпе А. The Political Background to the Baptism of Rus. – P. 212; Поппэ А. В. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988 – 989 гг. / А. Поппэ // Вестник МГУ. – 1978. – Серия 8: История. – № 2. – С. 50.
78. Поппе А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А.Поппэ// Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 23-26.
79. Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського. – С. 13-14.
80. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. – New York; Washington, 1971. – P. 195.
81. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 23-25; Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання... – С. 13-14; Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 336; Ioannis Zonarae epitomae historiarum. – P. 552-553.
82. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 23-25.
83. Лаврентьевская летопись. – Стб. 116-118; Ипатьевская летопись. – Стб. 101-103.
84. Nicolai Patriarchae epistolae // Patrologia graeca. – 1863. – Т. 111. – Col. 268, 324; Успенский Ф. И. Византийские владения на северном берегу Черного моря // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – № 5-6. – С. 283; Сорочан С. Б. Византийский Херсон в письмах Николая Мистика // Хазарский альманах. – 2012. – Т. 10. – С. 183- 195; Могаричев Ю. М., Сазанов А. В. Крымская Хазария X-XI вв. // Хазарский альманах. – 2012. – Т. 10. – С. 123-124.

85. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – С. 328.
86. Лаврентьевская летопись. – Стб. 126-127; Ипатьевская летопись. – Стб. 111-112.
87. Grumel V. La chronologie... – P. 54.
88. Проложное житие князя Владимира 1-го вида // Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб., 2008. – С. 435.
89. Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви. – М., 1888. – Период 1. – С. 36-37; Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. Вернадский. – М., 2001. – С. 74.
90. Лаврентьевская летопись. – Стб. 116; Ипатьевская летопись. – Стб. 101.
91. Лаврентьевская летопись. – Стб. 121 – 122; Ипатьевская летопись. – Стб. 106.
92. Baumgarten N. A. Saint Vladimir... – P. 105.
93. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm>; Мечта о русском единстве. Киевский Синопис 1674 г. – М., 2006. – С. 101.
94. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси / Н.И.Милютенко. – СПб., 2008. – С. 457, 459.
95. См.: Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950. – С. 160.
96. Лаврентьевская летопись. – Стб. 121 – 124; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 2. – Стб. 106-107.
97. Зимин А. А. Память и похвала князю Владимиру. – С. 72.
98. Каргер М. К. К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны / М.К.Каргер // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 78-79.
99. Поппэ А. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI ст./ А.Поппэ // Византийский временник. – 1968. – Т. 28. – С. 86-88.
100. Хроніку Тітмара наводимо за виданням: Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg und ihre kohlveier Überarbeitung / [Herausgegeben von R. Holtzmann] // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Berlin, 1935. – Т. 9. – S. 530.

Summary

The article is devoted to the questions of creation of Church organization in Rus' in the light of the history of Byzantine mission. The methodology of the Byzantine missionaries and their usual practice are studied. The problems of chronology and nature of Rus-Byzantine relations in the late tenth century are being revised.

Key words: *the Metropolis of Rus, the Church Organization, Byzantine mission, baptism, chronology.*

Одержано 13 квітня 2013 р.